

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

НЕСТОР МАЛЕЧА — ЕТНОГРАФ, ФОЛЬКЛОРИСТ, ФІЛОЛОГ

До кола яскравих постатей україністів, що в часи сталінського терору були злочинно вирвані з національного культурного процесу 30-х рр. і наукові здобутки яких, безперечно, мають бути повернені народові, належить і Нестор Малеча — етнограф, фольклорист, філолог, педагог і краєзнавець.

Пропонована стаття написана переважно на підставі матеріалів, що зберігаються в особистому архіві Н. Малечі в Центральній науковій бібліотеці імені В. Вернадського АН України (далі — ЦНБ АН України), фонд 271. Важливі відомості про Н. Малечу подали його дружина Марія Малеча (нині уже покійна) та донька Ганна, а також завідувач кафедри російської мови Уральського педагогічного інституту Кабіра Віалієва, за що висловлюємо їм щиру подяку.

Нестор Малеча народився 8 листопада 1887 р. у селі Струговській Буді Суразького повіту Чернігівської губернії (тепер Суразького району Брянської області Російської Федерації) у сім'ї священика. Батько хотів дати синові духовну освіту і послав його до Новгород-Сіверської бурси, а потім — до Чернігівської духовної семінарії. Однак усупереч волі батьків через два роки він вступає у Новгород-Сіверську класичну гімназію. 1904 р. був відрахований з «вовчим билетом» — за участь у революційному русі. Закінчивши 10-ту Петербурзьку гімназію, Н. Малеча у 1905 р. стає студентом біологічного факультету Вільної вищої школи П. Лесгафта в Петербурзі, однак закінчити її не зміг, бо за розповсюдження нелегальної літератури (перевозив із Петербурга в Чернігів та Стародуб підпільні видання) та активну участь разом із своїм старшим братом Семеном — студентом Петербурзького університету — в революційній роботі серед селян і робітників тютюнових плантацій Стародубського та Новгород-Сіверського повітів у 1907 р. був арештований і просидів у Стародубській тюрмі 11 місяців. Брата в цій же тюрмі було вбито¹. Отже, Н. Малеча вже з молодих років мав виразну громадську і політичну пози-

¹ Я. Шум'яцький у своїй брошурі «Революционная провинция» (М., 1926.—С. 46, 47, 50) помилково пише, що при спробі втечі був убитий Н. Малеча, а не брат Семен; див. також: Щербаков В. Из истории соц. демократии на Черниговщине.—Х., 1928.—С. 160, 173. На честь С. Малечі одну з вулиць міста Стародуба (тепер Брянської області Російської Федерації) названо його ім'ям, на могилі споруджено обеліск. У селі Суворові вирішено було спорудити обеліск для увіковічення пам'яті про повстання селян, що мали намір звільнити з тюрми С. Малечу.

цю, був непримиренним до соціального та національного гніту. До 1910 р. він належав до соціал-демократичної партії, потім до 1918 р. був членом соціал-демократичної партії України, з 1919 р.— безпартійний.

Із 1910 по 1913 р. Н. Малеча відвивав військову службу — служив діловодом у штабі 4-ї піхотної дивізії, що дислокувалася в Генссьорові Ломжинської губернії Королівства Польського. Під час першої світової війни Н. Малеча знову був призваний в армію, де з листопада 1913 по липень 1915 р. працював наглядачем на реєстрації річкових вантажів Південного Бугу та Нижнього Дніпра (Миколаїв), а опісля — діловодом і згодом, по червень 1918 р.,— доглядачом 130-го зведеного евакогоспіталю (Херсон). Після демобілізації Н. Малеча працює в різних установах: у 1917—1918 рр.— секретарем українського міського комітету при Херсонській міській думі, з липня 1918 по листопад 1919 р.— членом термінологічної комісії лівобережних залізниць (Київ), а з грудня 1919 по липень 1921 р.— учителем української мови 3-ї класичної школи Миколаєва. У серпні 1921 р. Н. Малеча переїжджає до Києва, де спочатку працює інструктором із ліквідації неписьменності в штабі Київського військового округу, а потім — інспектором ліквідації неписьменності в Київському губернському відділі народної освіти, викладає українську мову і літературу в київських вузах. У цей час він плідно працює над підготовкою підручників та інших посібників для ліквідації неписьменності. Одночасно Н. Малеча з 1923 р. відвідує лекції на факультеті етнографії Київського історико-археологічного інституту, який успішно закінчує 1925 р. Бере активну участь у громадській роботі: з квітня 1926 по травень 1927 р. він — депутат Київської міської Ради депутатів. Із січня 1930 по січень 1932 р. директорує в Київському технікумі м'ясної промисловості й, за сумісництвом, з квітня по листопад 1933 р. в Інституті мовознавства ВУАН завідує лексичним бюро мово-знавства АН УРСР. З листопада 1933 по березень 1934 р. Н. Малеча — голова комісії мов і викладач Київського фінансово-економічного інституту.

У березні 1934 р. Н. Малечу арештували і без суду, слідства і якихось конкретних звинувачень адміністративно вислали на три роки в Казахстан — у місто Уральськ.

Важко довелося Н. Малечі на новому місці. Спочатку він деякий час працював коректором місцевої обласної газети «Приуральская правда», а з квітня 1934 по січень 1936 р.— науковим керівником Західно-Казахстанського відділення Географічного товариства Казахстану. Власне, Н. Малеча був одним із засновників цього відділення. Він виявився добрим організатором краєзнавчих досліджень, сам безпосередньо брав участь у різних роботах, зокрема як збирач фольклору, впорядник і редактор ряду видань цього товариства тощо. З лютого 1936 по 1940 р. Н. Малеча — вчитель німецької та російської мов у середніх школах Уральська, з вересня 1937 по червень 1943 р. він викладає латинську мову в Уральській фельдшерській школі. Із серпня 1939 р. Н. Малеча починає працювати викладачем Уральського педагогічного інституту. Щоб мати офіційний документ про вищу філологічну освіту, він у 1945 р. закінчує цей же інститут, у якому працює викладачем. На всіх чотирьох курсах Уральського педінституту читає основні дисципліни лінгвістичного циклу: вступ до мово-знавства, сучасну російську мову, історичну граматику російської мови, російську діалектологію, старослов'янську і латинську мови, загальне

мовознавство тощо. Тут, в Уральську, Н. Малеча починає активно працювати в новій для нього науковій галузі — російській діалектології, предметом своїх студій він вибирає говори російської мови середньої та нижньої течії річки Уралу. Дослідник розробляє програми для збирання відомостей з діалектології й ономастики, працює над кандидатською дисертацією. Але, як колишньому висланцю, на захист дисертації йому необхідно було одержати дозвіл ВАК². У цьому значну допомогу йому подав академік В. Борковський³. У 1954 р. шістдесятисімлітній Н. Малеча на вченій раді Куйбишевського педінституту успішно захищає кандидатську дисертацію на тему «Фонетический строй территориального диалекта уральских казаков», а в 1958 р. одержує звання доцента. У серпні 1962 р. вчена рада Уральського педінституту обирає Н. Малечу на посаду професора кафедри російської мови, а в листопаді 1965 р. порушує клопотання перед ВАК про надання йому звання професора. Деякий час він завідував кафедрою російської мови Уральського педінституту, під його керівництвом виконано сім кандидатських дисертацій з русистики. В Уральському педінституті Н. Малеча пропрацював до 1975 р., після чого вийшов на пенсію.

Дружина Н. Малечі Марія за фахом вчителька початкових шкіл. Син Святополк 1923 року народження у 1941 р. зі студентської лави Київського університету був призваний в армію і з війни не повернувся. Доњка Ганна закінчила історичний факультет Київського педагогічного інституту.

За свідченням дружини і доњки, наприкінці 40-х рр. міністр освіти УРСР П. Тичина запрошує Н. Малечу повернутися до Києва. Але він був зв'язаний широкими планами дослідження говорів уральських козаків і, як літня людина, що після такої важкої травми і поневірянь уже якось улаштувала своє життя на новому місці, утримався від цієї пропозиції. На перешкоді поверненню було й те, що за тодішніми законами колишній засланець не міг бути прописаний у Києві.

Із кінця 50-х і особливо в 70-х рр. Н. Малеча досить інтенсивно листується з українськими, зокрема київськими, мовознавцями Ф. Жилком, М. Жовтобрюхом, П. Горецьким, а також із В. Ганцовим (1892—1979), який після повернення у 1946 р. із заслання не міг ніде влаштуватися на роботу і жив безробітним у своєї небоги в Чернігові.

Н. Малеча був щирою, чуйною, доброзичливою людиною і радо ділився своїми широкими знаннями з колегами та учнями. За це він був у загальній пошані, мав заслужений авторитет і як фахівець, і просто як людина. У листопаді 1977 р. у дружньому колі учнів, колег і шанувальників Н. Малеча скромно відсвяткував свій 90-річний ювілей. 9 серпня 1979 р. його не стало.

Український науковий доробок Н. Малечі складають етнографічні, мовознавчі та методично-дидактичні праці.

Свою наукову діяльність Н. Малеча розпочав як етнограф. Перебуваючи на військовій службі, він у штабній літографії в Генсьєрові таємно окре-

² Див. лист Міністерства освіти РРФСР директорові Куйбишевського педагогічного інституту від 9.VIII.1954 р. (ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 271, № 130).

³ Див. лист В. Борковського до Н. Малечі від 30.XI.1953 р. (ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 271, № 172, арк. 1).

мою брошурою опублікував «Весілля в селі Пакуль Чернігівського повіту Чернігівської губернії». За свідченням самого автора, брошура мала формат учнівського зошита, обсяг — 51 сторінка, тираж — 10—15 примірників. Можливо, що написання «Весілля...» якось пов'язане з публікацією таких же праць В. Гнатюка, Ю. Кміта, В. Левинського та З. Кузелі в 1908 р.⁴ Якщо це так, то вже тоді Н. Малеча добре був обізнаний із виданнями НТШ та основною проблематикою його Етнографічної комісії.

По примірнику «Весілля...» автор надіслав бібліотеці Київського університету та академікові О. Шахматову, який листовно висловив йому подяку і прихильно відгукнувся про саму працю. Останній примірник «Весілля...», що його зберігав Н. Малеча ще й в Уральську, у травні 1976 р. було надіслано в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України в Києві, але по дорозі він десь затратився. Розшуки примірників, надіслані на названі дві адреси ще 1912 р., на жаль, наслідків не дали. Хочеться сподіватися, що цю розвідку Н. Малечі, важливу не лише для етнографів та фольклористів, а й для мовознавців, усе ж вдастся відшукати.

У збірнику, присвяченому пам'яті В. Гнатюка, Н. Малеча опублікував статтю «З народної арифметики»⁵, у якій розглядає виявлені ним розписки другої половини XIX ст., де поряд з арабськими числами суми податків зазначені ще й комбінаціями горизонтальних і вертикальних рисок, нулями, квадратами, та подібні способи позначення чисел карбами й зарубками на різних предметах із Київщини, Чернігівщини, Полтавщини. Дослідник подає цілі системи (для позначення одиниць, половини, четвертини одиниць, десятків, сотень та тисяч) такої народної бухгалтерії, якими користувались у минулому неписьменні чабани, чумаки тощо. Автор закликає до збору вцілілих матеріалів ще не дослідженої галузі етнографії і при цьому рекомендує користуватися виданою Полтавським губернським статистичним комітетом програмою К. Щербіни⁶.

У 1930 р. Н. Малеча опублікував докладну «Програму до збирання відомостей про плахти», що відкрила серію А програм до збирання етнографічних матеріалів Всеукраїнського етнографічного товариства, в заснуванні якого брав активну участь і Н. Малеча. Можливо, що автор мав намір підготувати на підставі зібраного матеріалу навіть окрему монографію про цей колись загальнопоширенний вид традиційного українського жіночого одягу.

«Програма...» Н. Малечі переконливо свідчить не лише про високий теоретичний рівень, а й про широку фактологічну ерудицію автора як етнографа. Вона й тепер може бути добрим взірцем укладачам програм для збирання матеріалів до етнографічних, а навіть етнографічно-лінгвістичних чи лінгвістично-етнографічних атласів, що останніми роками з'являють-

⁴ Див.: Гнатюк В. Бойківське весілля в Мілані: (Старосамбірського повіта) // Матеріали до українсько-руської етнології.—Львів, 1908.—Т. 10.—С. 1—29.—(Друга паг.); його ж. Весілля в Керестурі: (Бачбодрогської столиці, в полудневій Угорщині) // Там же.—С. 30—81; Кміт Ю. Бойківське весілля в Гвізді: (Турчанського повіта) // Там же.—С. 82—100; Левинський В. Бойківське весілля в Доброгостові: (Дрогобицького повіта) // Там же.—С. 101—120; Кузеля З. Бойківське весілля в Лавочні: (Стрийського повіта) // Там же.—С. 121—150.

⁵ Див.: Матеріали до етнології й антропології: Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка.—Львів, 1929.—Т. XXI—XXII, ч. 1.—С. 363—368.

⁶ Щербина К. Опыт программы для собирания народных математических сведений.—Полтава, 1893.

ся цілими серіями⁷. У зв'язку з цим вважаю доцільним на ній хоч коротко спинитися.

«Програма...» Н. Малечі складається з 10 розділів, що разом охоплюють 137 запитань: I. Матеріал і техніка його заготовлення. Вовна на плахти. Виготовлення плахти. Фарбування (запитання 1—20). II. Техніка виробу плахти. Ткання плахти. Ткачі. Панські плахти. (21—59). III. Мистецьке оформлення плахти. Малюнки плахти. Зшивання пілок плахти. Прикраси плахт. Назви плахт (60—91). IV. Попередниця (92—97). V. Пояс (98—105). VI. Ношення плахти (106—124). VII. Походження плахти (125—128). VIII. Торгівля плахтами (129—131). IX. Плахта в народних поглядах, звичаях, віруваннях (132—134). X. Інші відомості (135—137). У кінці «Програми...» подано бібліографію.

Експлораторам при відповідях пропонується подавати поряд із словесним описом малюнки, розміри, схеми, збирати відомості навіть в архівах. Паралельно з етнографічними відомостями «Програма...» націлює й на широку фіксацію лексичних матеріалів. Наприклад, серед назв плахт подано за кольором: *синятка, жовтянка, черв'янка...* за формою орнаменту: *квадратична, хрестата, кортата, підочкова...*; за малюнком: *степова рожа, мотилівка, реп'яхівка, гвоздикова, раккова, грушівка, крисуляста...*

На жаль, немає відомостей, чи збирали за «Програмою....» Н. Малечі матеріали, скільки їх зібрано і яка їхня доля.

У рукопису залишилася цілком готова до друку монографія обсягом 161 сторінка машинопису «Дитячий фольклор. Лічилки», яку Н. Малеча підготував разом із дружиною Марією. На титульній сторінці внизу зазначено: «Київ, 1976». Очевидно, тоді праця була остаточно викінчена і надіслана до Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України для опублікування. У рукопису 692 лічилки, кожна з них документована, з вказівкою, де, коли і ким записана чи з якого джерела взята. Переважну більшість матеріалів зібрали самі автори, використавши при цьому чимало лічилок, що наприкінці 20-х і початку 30-х рр. були зібрані етнографічними гуртками за анкетою-інструкцією Всеукраїнського етнографічного товариства. Досить докладно вибрано лічилки з друкованих джерел⁸.

⁷ Пор., наприклад, проект А. Доза 1942 р. «Nouvelle atlas linguistique de la France par régions», що був прийнятий французькими вченими, і з початку 50-х рр. територія Франції почала «покриватися» серією аж з 15-ти лінгвістично-етнографічних атласів. Див.: Gardette P. Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais.—Paris, 1950—1976.—T. I—V; Séguin J. Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne.—Toulouse, 1954—1974.—T. I—VI; Naughton P. Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central.—Paris, 1957—1963.—T. I—IV та інші. У слов'янській діактології першою спробою подібної праці є дванадцятитомний «Atlas języka i kultury Ludowej Wielkopolski», що за редакцією З. Соберайського і Ю. Вуршти почав входити з 1979 р. і до цього часу видано вже VI том (1991).

⁸ Див., зокрема: Ястrebов В. Материалы по этнографии Новороссийского края.—Одесса, 1894; Иванов П. П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде Харьковской губернии // Предисл. проф. Сумцова // Сб. Харьк. историко-филологического о-ва.—Х., 1890.—Т. II; Косач Лариса. Детские игры, песенки и сказки Ковельского, Луцкого и Новоградволынского уездов.—К., 1903; Левицкая М. Лічилки й указівки до них // Тро-ва исследователей Волыни.—Житомир, 1911.—Т. V; Кашеваров П. Детские считалки // Просвещение Донбасса.—1923.—№ 6—7; Кравченко П. Детские игры // Наша школа.—1924.—№ 1—2; Плотников В. Считалки, собранные учащимися школы // Просвещение Донбасса.—1924.—№ 5—6.

Фактаж у дослідженні представлений з усіх регіонів України, хоча найбільше його з Києва (275 лічилок), Київщини (163), Чернігівщини (79), Донеччини (60), Харківщини (40). Н. та М. Малечі записували лічилки наприкінці 20-х і на початку 30-х рр. та на засланні в Казахстані від українського населення.

Задум підготувати таке дослідження виник, видно, раніше, проте, якщо судити з часу найінтенсивнішого збирання матеріалів, основна робота була здійснена в 1926—1929 рр. Праця тривала і в Уральську, де, очевидно, й була остаточно завершена.

Монографія М. та Н. Малеч є першою синтетичною працею про цей вид дитячого українського фольклору.

У вступній частині зауважується, що «...лічилки мають велике педагогічне значення, що вивчення їх відтуляє завісу дитячої усної народної творчості, що вони сприяють розвиткові у дітей знахідливості, дотепності, кмітливості, привчають дітей до ритму й складування, до рими, розвивають уміння виділяти склади, рахувати, бо часто зложені з числівників» (с. 3).

Свою багату колекцію лічилок автори розглядають не лише в літературному плані — як народнопоетичну дитячу творчість, а й з етнографічно-лінгвістичної точки зору. Як окремі виділено підрозділи: «Термін «лічилка», «Способ уживання лічилок», «Ритм лічилок», «Рима», «Віршові розміри», «Дитячі ігри та лічилки», «Мова лічилок», «Структура лічилок», «Парні слова», «Словник лічилок», «Сюжет лічилок», «Інтернаціональність лічилок», «Символіка лічилок». Значну увагу приділяється класифікації лічилок. Вони поділяються щодо: форми (віршові, прозаїчні, діалогічні, примовки), пов'язаності з певною грою, фонетичної структури, тематики та змісту (історичні, побутові, замовні, заумні, мішані, лічилки-казки, загадки, непристойні, шкільні, словові тощо). Розглядаючи віршові розміри, автори стверджують, що найчастіше тут трапляються хорей і дактиль, «бо при початку лічби треба... акцентувати перший склад чи слово сильніше» (с. 12), лише зрідка — ямб. Заслуговує на увагу спостереження, що в лічилках чимало іншомовних слів, арготизмів, перероблених та штучно вигаданих слів і звукових комплексів. Розглядаючи питання інтернаціональності лічилок, автори зауважують, що «структуря лічилок усюди майже однакова, а також мета їх і спосіб вживання, тематика, ритм, рима», що «майже всюди лічилки починаються числівниками або числовими словами та ними ж кінчуються» і що «лічилки різних народів в більшій або меншій мірі відображають давні минулі історичні події» (с. 22). Цікавим є спостереження, що в українських лічилках та лічилках інших європейських народів помітне місце займають латинські числівники, і взагалі — латинські слова. Зумовлено це тим, що «в Середні віki в Західній Європі єдиною культурною мовою міжнародного значення була латинь» (с. 22). Для підтвердження сказаного як ілюстрації наведено німецькі, польські, болгарські та французькі лічилки (с. 22—23).

Для докладнішого уявлення про словник (мову) лічилок в монографії подається список найуживаніших у лічилках парних слів типу *ази-двази*, *ендель-бендель*, *жукир-букир*, *інтер-кінтер*, *сабе-фабе*, *шулим-булим* тощо — всього 266 (с. 17—21), алфавітний покажчик лічилкових елементів, тобто слів чи словосполучень, що дуже часто вживаються в лічилках і навколо яких твориться дитяча імпровізація (с. 123—129), та перелік лічилкових числових слів (с. 52—54). Дослідники конста-

тують велику різноманітність у лічилках назв чисел та числових слів першого десятка, особливо багато назв для перших п'яти чисел. Наприклад, для числівника — один — близько 80 (*аз, раз, азень, ай, айн, айне, ан, ана, андер, ари, ас, буна, вуна, гейне, ез, ей, екете, екто, елі, ен, енде, ендель, ендзе, ене, енікі, енпер, еньки, ес, етики, ец, ецик, поднота, сена, улиян, уно тощо*), для два — понад 80 (*бази, бандер, бакі, барци, бати, бене, бено, беньки, бендзе, бенгер, беті, бещик, бина, бінер, біне, біндель, біс, буно, дане, двазень, двока, дубла, дука, димер, пекто, пес, печик, піньки, подвонок, подвогта, реме, цвай, цвайнє та інші*), для три — 36 (*драй, жа, іки, потріга, рак, рап, ре, рекете, триян, трихачи, трико, туризей і т. п.*), для чотири — 32 (*інтер, квінтер, лепеті, ремено, різі, сікін, фака, фінтер, царицан, чато, чатир, чеді, четирияй і т. ін.*) тощо. Для кращої орієнтації подано порівняльну таблицю числівників першого десятка в українській, російській, латинській, грецькій, польській мовах, в арго польських старців, чернігівських лірників та кобзарів, російських оfenів. Автори стверджують, що «лічба другого десятка в лічилках не зустрічається, бо на руках лише десять пальців» (с. 52).

Дослідження М. та Н. Малеч, отже, вносить певний вклад у вивчення лексики українських лічилок, проте слушною є думка авторів, що тема ця ще чекає свого вдумливого дослідника.

Завершує монографію «Абетковий реєстр лічилок» (с. 129—152), «Реєстр слів і міст, де були записані лічилки» (с. 152—156) та «Бібліографія», що вміщує понад 50 позицій, у тому числі зарубіжних видань, зокрема польських, чеських, французьких, німецьких та англійських.

Розглянена праця М. та Н. Малеч, безперечно, дуже цікава і для фольклориста, і для етнографа, і для лінгвіста. Цю унікальну монографію варто видати.

Н. Малеча перший в історії дослідження творчості Т. Шевченка почав вивчати лексику його поетичних творів. 1916 р. у Миколаєві в друкарні І. Фефербайма він на власні кошти під псевдонімом Нестора Літописця видав тиражем 100 примірників та обсягом 66 сторінок невеликого формату «Словничок Шевченкової мови», у якому, як зазначається в передмові, зафіксовано «всі слова, що вживав Великий Співець України в своїх поетичних творах» (с. 4). В українському мовознавстві хронологічно це перша спроба словопокажчика мови окремого письменника.

Укладач «Словничка...» користувався «Кобзарем», виданим у Санкт-Петербурзі 1907 р. за редакцією В. Доманицького, тобто одним з найповніших і найкращих на той час видань (можливо, що 3-те повне видання «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького — СПБ., 1910 — Н. Малечі було недоступним або й невідомим). У словопокажчуку близько 6540 слів *, розміщених в алфавітному порядку по три колонки на сторінці. Слова подано в початкових формах і при кожному з них вказується сторінка, на якій переважно вперше вжито те чи інше слово.

* Слід зауважити, що у словопокажчуку «Шевченкова лексика» В. Ващенка та П. Петрової (К., 1951.—107 с.), який укладено на значно ширшій базі, за академічним виданням,— близько 7100 слів, тобто лише трохи більше, ніж у «Словничку...» Н. Малечі.

У передмові до «Словничка...» автор зауважує:

«Перше я мав на думці скласти повний словник Шевченкової мови з показником чисел вживання кожного слова зокрема, але на 82-ій сторінці «Кобзаря», переконався, що здіснити цього не зможу, тому й залишив свій замір.

...Звичайно, можливі з моого боку й помилки, пропуски, недогляди, але гадаю, що й з цими хибами моя праця стане в пригоді при складанні повного наукового словника Шевченкової мови (тут і далі курсив наш.— Й. Д.). Як мені відомо, це вже й робиться Наук[овим] Тов[ариством] імені Шевченка у Львові» (с. 4).

З погляду історії шевченкіані взагалі та історії підготовки словника мови творів Т. Шевченка зокрема це зауваження Н. Малечі заслуговує окремої уваги. Як свідчить В. Кубійович, ще перед першою світовою війною для відзначення 100-річчя від дня народження Т. Шевченка НТШ накреслило досить широкі плани: «Готувалася урочиста академія на честь Шевченка, сполучена із з'їздом українських учених, письменників і мистецтв. Мали відбутися також святочні збори Товариства. Оголошений був конкурс на критичну біографію Шевченка й на наукові праці про нього; автори цих праць мали дістати від Товариства премії. Був намір виготовувати словник Шевченкової мови (курсив наш.— Й. Д.) і бібліографію його писань»⁹. Отже, ідея створення словника мови творів Т. Шевченка виникла в колах НТШ ще перед початком першої світової війни. Вірогідно, що Н. Малеча у 1916 р. зустрівся з кимось із членів НТШ і той розповів йому про ще передвоєнні перспективні плани Товариства. І, можливо, саме ця інформація й застала Н. Малечу на 82 сторінці «Кобзаря» та стала причиною того, що він відмовився від укладання «повного словника Шевченкової мови» й обмежився лише словопокажчиком.

На жаль, не вдалося роздобути відомостей (можливо в анналах НТШ є такі), хто саме із співробітників НТШ мав намір укладати словник мови творів Т. Шевченка, якими мали бути його структура та концепція. Невідомо також, від кого саме із членів НТШ довідався Н. Малеча в 1916 р. про планований словник. Зіставлення доступних матеріалів дає підстави з певною імовірністю припускати, що і в першому, і в другому випадку то був професор І. Огієнко. Це припущення може бути аргументоване тим, що саме І. Огієнко в 1917—1918 рр. у Кам'янці-Подільському, де він був ректором і професором заснованого 1918 р. Державного українського університету, «задумав був видати повного словника Шевченкової мови, і для цього списав на окремі картки всього словника «Кобзаря», видання В. Доманицького 1910 р. Віписано було понад 200 000 карток, але вся ця праця спинилася через... примусовий виїзд»¹⁰. У 1932—1934 рр. у Варшаві І. Огієнко завершив словник, із практичних міркувань, правда, змінивши його аспект на граматично-стилістичний¹¹, а видав аж 1961 р. У плані висловленої версії показово, що назва «повний словник Шевченкової мови» в задумах Н. Малечі та І. Огієнка однакова. Думка ця, очевидно, певним чином підтверджується й тим, що І. Огієнко високо

⁹ Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873—1949).—Львів, 1991.—С. 33.—(Наук.-попул. б-ка НТШ; Ч. 1).

¹⁰ Митрополит Іларіон [Огієнко І.] Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови.— Вінниця, 1961.—С. 35.

¹¹ Там же.—С. 35, 36.

цінував Шевченкову мову, вважав її еталоном сучасної української літературної мови і на цю тему в 30-х рр. написав та опублікував низку праць¹².

Щоб російський читач міг краще зрозуміти зміст і близче відчути красу і силу Шевченкової музи в оригіналі, Н. Малеча 1917 р. в друкарні Губернського правління в Херсоні знову ж на власні кошти під псевдонімом Нест. Літ. видав «Українсько-руський словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка». Тираж 1000 примірників, обсяг 83 сторінки. Як і попередній, цей словник присвячений Ганні Григорівні Гольдштейн, за словами доньки Н. Малечі Ганни, добрій приятельці родини Малеч. У коротенькій передмові зауважується: «В цьому Словничку уміщені не всі слова, які вживав Шевченко в своїх творах, а тільки більш незрозумілі, тому, напр. [иклад], такі слова, як амінь-амінь, отець-отець,— пропущено, бо вони зрозумілі й українцю й руському».

Особові імена та географічні назви також переважно не мають місця в словничку, тобто це диференціальний словник, певною мірою подібний до тих, які свого часу прикладали до українських видань, починаючи з першого видання «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. У кінці передмови поставлено дати: 15.IX.1915.—3.III.1916, що, очевидно, вказують на час, коли словник опрацьовано. З цього випливає, що над обома згаданими словниками автор працював паралельно.

За нашими підрахунками, в «Українсько-руському словничку до Кобзаря Т. Г. Шевченка» 3731 словника стаття. Переважна більшість українських слів пояснена російськими відповідниками, а специфічні національні етнографізми — описано:

Гопак — український національний танец (с. 1).

Кобзарь — певец, аккомпонирующий себе на кобзе (с. 32).

Кобза — украинский национ[альный] музык[альный] инструмент (с. 32).

Плахотка — ум. от *плахта* — род юбки, состоящей из 2-х шелковых или шерстяных полотнищ до половины сшитых, прикрепленных к стану широким поясом; цвета плахт яркие (с. 50) та інші.

До назв рослин у двох випадках подано латинські наукові відповідники:

Богила — раст. *Anthriscus sylvestris* (с. 8). *Щириця* — раст. *Amarantus blitum* (с. 81).

Українські слова, взагалі, пояснені правильно, проте над семантикою лексики Шевченкової поезії Н. Малеча, видно, спеціально не працював, тому подекуди до полісемантичних слів наведено, здебільшого за словником Б. Грінченка, звичайно найбільш уживані чи поширені російські значення, а не конкретно ті, що засвідчені в «Кобзарі»:

Перетика — поперечная полоска в материи (с. 48). У Шевченка слово

¹² Див.: Огієнко І. Шевченкова мова: Нариси й замітки // Рідна мова.—1934.—Ч. II.—С. 187—192; 239—244; 339—344; 439—442; 529—532; й ого ж. Значення Шевченка в історії української літературної мови // Там же.—1935.—Ч. III.—С. 97—102; й ого ж. Навчаймося літературної мови від Шевченка // Там же.—С. 121—124; 1936.—Ч. IV.—С. 113—116; 169—174; 270—272; 363—368; 453—456; 1937.—Ч. V.—С. 87—90; 181—184; й ого ж. «Наймичка» — поема Тараса Шевченка з мовними поясненнями.—Жовква, 1938.—28 с. та інші.

перетика вжито три рази у значенні «смуга дерев, що служить межею»: У перетику ходила // По горіхі»¹³.

Преподобниця — красавиця (с. 57). Шевченко це слово вживав лише як церк., жарт. «праведна, свята» (СМШ, 21, 149).

Стрига — низко остриженний (с. 70). У Шевченка двічі вжите *стрига* як «низько обстрижена покритка» (СМШ, 2, 30).

Цяця — ігрушка, кукла (с. 77). У Шевченка *цяця* засвідчується тричі й в усіх трьох випадках як «важна персона» (СМШ, 2, 299) тощо.

Трапляються випадки, коли Н. Малеча у своєму словнику до українських слів подає і такі значення, що не зафіксовані у Т. Шевченка:

Грунт — надел, земля, почва, основание (с. 17). Шевченко вжив *грунт* двадцять разів, але лише як «садиба, наділ, земля, город» (СМШ, 1, 156).

Дуля — кукиш, сорт груш (с. 21). У Шевченка зафіксовано лише перше значення (СМШ, 1, 211).

Рілля — борозда, распаханное поле (с. 61). У творах Шевченка перше значення не зафіксоване (СМШ, 1, 197) тощо.

Деякі значення полісемантичних слів пропущено:

Неділя — воскресенье (с. 42). У Шевченка, крім указаного значення, *неділя* чотири рази виступає як «тиждень» (СМШ, 1, 458—459) тощо.

Лексикограф не звернув уваги на досить часте у Шевченка переносне вживання слів:

Каламар — чернильница (с. 30). У Шевченка *каламар* двічі вжито як «чернильница» і двічі переносно, про канцеляриста (СМШ, 1, 313)..

Лебедик — ум. от лебедь (с. 35). У Шевченка всі п'ять разів *лебедик* ужито як пестливе звертання до людини (СМШ, 1, 365).

Виявлені в останніх чотирьох рубриках семантичні невідповідності між українським, шевченківським, і російським реєстрами свідчать, що Н. Малеча із самого початку працював не над словником, а саме над словопо-кажчиком, а тому на контекст, у якому Т. Шевченко вживав ті чи інші слова, не завжди звертав належну увагу.

Та, взагалі беручи, «Українсько-русський словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка» Н. Малечі був вельми корисним посібником.

Наскільки відомо, обидва словники Н. Малечі вперше в науковій літературі згадав і дав їм досить високу оцінку П. Горецький¹⁴. Він зауважував: «Знайомство з ними (словниками Н. Малечі.— Й. Д.) обов'язкове для всіх, хто досліджує мову Шевченка, зокрема для укладання нового «Словника мови творів Шевченка»¹⁵. Прикро, але ні упорядники, ні редактор і автор передмови до «Словника мови Шевченка», професор В. Ващенко, видно, й не знали про їх існування, на що справедливо вказував С. Кирилюк у своїй рецензії «Незгасне, як життя»¹⁶. Ба більше, енциклопедичне видання «Шевченківський словник», тобто «універсальне довідкове видання про Т. Г. Шевченка»¹⁷, словники Н. Малечі теж обійшло мовчанкою. Пропуск обох словників Н. Малечі в порівняно докладному покажчику

¹³ Див.: Словник мови Шевченка: У 2 т.—К., 1964.—Т. 2.—С. 62 (далі — СМШ).

¹⁴ Див.: Г о р е ц ь к и й П. Й. Історія української лексикографії.—К., 1963.—С. 163—

164.

¹⁵ Т а м ж е.—С. 164.

¹⁶ Див.: Літ. Україна.—1964.—11 груд.—С. 2—3.

¹⁷ Шевченківський словник: У 2 т.—К., 1978.—С. 6.

з українського мовознавства Л. Червінської та А. Дикого¹⁸, очевидно, зумовлений тим, що, будучи надруковані мізерними тиражами, особливо перший, у воєнний час, у провінційних містах та ще й приватно, вони звичайним чином не розходилися, майже не потрапили навіть у найбільші бібліотеки України та Росії й одразу стали бібліографічною рідкістю.

До праць Н. Малечі на шевченківську тематику належить і газетна стаття «Найдена картина Т. Г. Шевченко», у якій йдеться про те, як намальований Т. Шевченком портрет його «великого приятеля» козачого офіцера М. Савичева після смерті портретованого в 1885 р. потрапив до офіцера П. Обротнева, що 1909 р. передав його у військовий музей Уральського козачого війська, на базі якого засновано сучасний обласний історично-краєзнавчий музей в Уральську. У фондах цього музею і виявлено згаданий портрет.

На прохання Інституту імені О. Потебні АН України Н. Малеча за «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» (К., 1949) обстежив говірки сіл Будьоннівки, Федорівки та Долинного Теректинського району Західно-Казахстанської області, де три райони заселені українцями¹⁹. Проте тодішній директор Інституту мовознавства І. Білодід, який діалектологією не займався і не цікавився, з «політичних» міркувань дав вказівку відомостей про українські говори в Казахстані, Зеленому Клині тощо взагалі не подавати ні на врізках на картах, ні в підрозділі про некартографовані матеріали.

Як і сотні тисяч українських інтелігентів, Н. Малеча щиро повірив у проголошений суверенітет новоутвореної УРСР і активно й самовіддано включився в культурне будівництво на ниві народної освіти. Власне кажучи, посада інспектора ліквідації неписьменності, яку він обіймав, і визначила напрям його наукових зацікавлень. Н. Малеча уклав три букварі. Перший із них з відповідними методичними зауваженнями надрукований на сторінках щоденної київської губернської робітничо-селянської газети «Більшовик» (№ 56 від 7 грудня 1922 по № 10 від 15 лютого 1923 р.). Другий адресований спеціально селянам: «На колгоспних ланах: Сільський буквар для дорослих» (Х.; К., 1930.—126 с.), третій — робітникам: «Ударник: Буквар для дорослих» (Х., 1936, у співавторстві з А. Плаксіним). Крім того, Н. Малеча був співавтором з Г. Чарнецькою і редактором польського букваря «Kolektywista: Elementarz dla małopiszczyńnych» (Москва; Харків; Мінськ, 1931.—68 с.).

Уболіваючи про підвищення загального культурного й освітнього рівня широких верств малописьменного дорослого населення, вчений у співавторстві з І. Бойковим (також пізніше репресованим) укладає і публікує кілька посібників з української мови: «Робоча книга з української мови. Для шкіл політосвіти I-го ступеня, для гуртків нижчого технічного персоналу та самоосвіти» (К., 1927; 2-ге вид. випр.—1929.—158 с.; 3-те вид. 1930—176 с.), «Заочний курс української мови для малописьменних: Лекції 1—15» (К., 1930; кожен із 15 випусків має

¹⁸ Див.: Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. Покажчик з української мови: Матеріали по 1929 рік.—Х., 1929—1930—290 с. Передрук О. Горбача з доданою передмовою — 1985 р. в Мюнхені.

¹⁹ Див.: Прикаспійская правда.—1935.—3 янв.

свою пагінацію), «Український правописний словник з короткими правилами правопису та завданням до нього» (К., 1931.—120 с.). У словнику послідовно проставлено наголоси, при багатьох словах «подаються найважливіші закінчення», а значна кількість іншомовних слів, крім того, супроводжується короткими тлумачними статтями. У співавторстві з Я. Чепігою (пізніше теж репресованим) публікує низку читанок: «Міжнародний юнацький день: Збірник для шкіл, сельбудинків та інших політосвітніх установ» (К., 1924.—40 с.), «Червоне слово: Читанка для шкіл малописьменних дорослих» (К., 1925.—333 с.), «Жовтневе свято: Збірник для сельбудинків...» (К., 1925.—32 с.), «День 9-го січня: Збірник для шкіл, сельбудинків...» (К., 1925).

У співробітництві з І. Бойковим у 1929 р. в Москві Н. Малеча друкує методично і дидактично уважно продуманий великий (342 с.) універсальний посібник «Українська мова: Книжка для гуртків самоосвіти. Для українського населення РСФРР», що складається з 43 лекцій. У кожній з них були висвітлені певні граматичні питання, подано тексти для читання і завдання для самостійного виконання контрольних вправ (с. 3—311). Тут же вміщено короткий «Правописний словничок» (с. 312—322) та «Словничок малозрозумілих слів» (с. 323—336), в якому українські слова пояснювано по-російськи переважно короткими тлумаченнями. З певними дооправлюваннями цей посібник ще двічі перевидавали (2-ге вид.—1930 р.; 3-те вид.—1931 р.).

1930 р. також у співавторстві з І. Бойковим Н. Малеча в Москві друкує посібник «Правописний задачник: Підручна книга для малописьменних» (2-ге вид.—1931 р.)²⁰.

Дидактично-методичні праці Н. Малечі з проблем вивчення української мови малописьменними як в Україні, так і за її межами, безперечно,

²⁰ В умовах Уральська Н. Малеча змущений був змінити об'єкт своїх творчих пошукив. Учений зайнявся дослідженням говорів уральських казаків середньої та нижньої течії ріки Уралу. Він розробляє програми для збирання відомостей з діалектології та ономастики. Під його керівництвом і за безпосередньою участі проводиться обстеження місцевих російських говорів. Із 1946 по 1966 р. Н. Малеча щорічно влаштовує діалектологічні експедиції для збирання матеріалів до атласу російської мови, а потім — для збирання відомостей для обласного діалектного словника. Для цього обстежено 180 сіл за академічною «Программой собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка» (М.; Л., 1947), записано живе народне мовлення від понад 850 місцевих корінних жителів, носіїв діалекту. На досліджувану тему Н. Малеча у різних виданнях Москви, Санкт-Петербурга, Уральська, Алма-Ати та інших опублікував 19 праць: Говоры Приуральского района Западно-Казахстанской области Каз. ССР // Ученые зап. Урал. пед. ин-та.—1948.—Вып. 1.—С. 1—14; Говоры уральских казаков // Материалы и исслед. по рус. диалектологии. М., 1949.—Т. 3.—С. 3—17; Фонетический строй территориального диалекта уральских казаков: Автореф. дис... канд. филол. наук.—Уральск, 1954.—16 с.; Уральские казаки и их диалект // Ученые зап. Урал. пед. ин-та.—Т. 3. вып. 2.—С. 235—290; О перестановке звуков в словах: (По материалам диалекта уральских казаков).—Уральск, 1963.—119 с. та інші. Основними працями Н. Малечі уральського періоду є чотиритомній «Словаръ говоров русского населения среднего и нижнего течения реки Урал» (3469 машинописних сторінок, на яких подано 25 890 словникових статей) та, у співавторстві з дружиною Марією, «Словаръ имен русского населения среднего и нижнего течения реки Урал (уральских казаков)» (10 друкованих аркушів), які, на жаль, ось уже понад 20 років лежать у рукописах. Певне уявлення про згаданий обласний діалектний словник Н. Малечі може дати його брошюра «Сборник словниковых статей территориального диалекта уральских казаков» (Уральск, 1960.—54 с.). Фахівці високо оцінюють наукові достоїнства обох названих діалектних словників Н. Малечі, і прикро, що й досі не знайдено можливості їх опублікувати. Отже, доробок Н. Малечі як діалектолога-русиста також досить вагомий.

посідають важливе місце в загальному контексті українського відродження того часу і тому заслуговують уважного вивчення.

Коріння україністичних досліджень Н. Малечі злочинно було вирване в час розквіту його таланту і творчих можливостей. Перебуваючи на засланні в, далекому Казахстані й не маючи жодних зв'язків з українською науковою пресою, Н. Малеча і в цих непроглядних умовах усе ж знаходив у собі сили бодай щось, а таки реалізувати із своїх творчих задумів ще київського періоду (монографія «Лічилки»). І хоча його доробок з україністики фізично не такий вже й великий, він, проте, є помітним внеском і в етнографію, і в мовознавство, і в педагогіку.

Yosyp DZENDZELIVS'KYI

NESTOR MALECHA — ETHNOGRAPHER, FOLKLORIST, PHILOLOGIST

The article concerns the colourful figure of the Ukrainian ethnographer, folklorist, philologist and teacher Nestor Malecha. His fate mirrors that of many having been forgotten representatives of national and cultural processes within the USSR from the thirties to seventies of the 20th c.—labour for the native people, stalin terror, forcible exile and homelies wandering in declining years.

Along with biographical information about Nestor Malecha, the article deals with his works: „Wedding in the village of Pakul’ in the Chernihiv gubernia (region)“, „On folk arithmetic“, „Programme for collecting information about birds“ and „Children’s folklore. Counting Rhymes“. The scholar also worked at a dictionary of Shevchenko’s „Kobzar“ and at pedagogical manuals.